

Det norske skyldeie – et særnorsk fenomen?

AV

KNUT DØRUM

Innledning

Den mest toneangivende norske agrarhistorikeren i det 20. århundre, Andreas Holmsen, har gitt det norske jordeiendomssystemet i perioden 1200-1700 betegnelsen »skyldeiesystemet«. Når han har benyttet denne betegnelsen, skyldes det at landskylden, eller den årlige jordleien, i disse århundrene fungerte som en målestokk for jordeiendom ved kjøp, salg og arveskifte, og til dels ved beskatning.¹

Det norske skyldeiesystemet later ikke til å være særlig kjent utenfor Norges grenser. Holmsen har felt en streng dom over den ikke-norske agrarhistoriske ekspertise som han mener »enten er uvitende om det eller avviser det som umulig eller likefram latterlig at folk kunne 'eie skyld' og ikke jord«. Og han legger til: »Det har tatt år å få gjort dette særnorske jordeiendomssystemet begripelig for en og annen dansk eller svensk agrarhistoriker som har vært nødt til å baske med norske problemer.«²

Holmsen har nok rett i at det norske skyldeiesystemet er lite kjent og forstått utenfor Norges grenser. Ikke uten en viss resignasjon skriver f.eks. den finske agrarhistorikeren Eino Jutikkala: »Jordbesittningssystemet i Norge var så komplisert, att även om källuppgifterna skulle vara kompletta, antalet jordägare och förpaktara inte kunde anges.«³ Men like sikkert er det at norske historikere har brydd seg lite om å undersøke jordeiendomsforhold i andre land enn deres eget. Uten å ha studert inngående f.eks. danske og svenske forhold konstaterer Holmsen at skyldeie er »særnorsk«, og at det er en eieform det »ikke er påvist sidestykker til ellers i Europa«.⁴ Samtidig er det åpenbart at få eller kanskje ingen historikere har satt fokus på ideelt eierskap i for-

¹ Jeg er Karl-Erik Frandsen og Erik Ulsig stor takk skyldig for gode råd og henvisninger.

² A. Holmsen, »Overgangen til sjøleie i Norge. Kildekritikk og realisme«, *Historisk tidskrift* (norsk) 1978, bind 57, s. 133.

³ E. Jutikkala, *Bonden – Adelsmannen – Kronan. Godspolitik och jordegendomsförhållanden i Norden*, København 1979, s. 17.

⁴ Holmsen 1978, s. 134.

bindelse med studier av jordeiendomsforhold og godsstrukturer i land som f.eks. Danmark.

I denne fremstillingen vil jeg, stikk i strid med Holmsens og andres slutninger, påvise at det også i Danmark eksisterte et skyldeiesystem i senmiddelalder og tidlig moderne tid, om ikke så utviklet som i Norge. Min tese er at skyldeie eller kjøp og salg av renterettigheter var en naturlig og praktisk eieform i før-kapitalistiske samfunn. For det første fordi renten fra et godseiersynspunkt ofte fortonte seg som viktigere enn råderett over jord. Men enda viktigere: fordi det ved arveskifter ofte ikke lot seg gjøre, eller ikke hadde noen hensikt, å dele opp gårder og landsbyer fysisk mellom arvinger. Rettferdig arvedeling kunne sikres ved hjelp av ideell eiendomsdeling, representert ved skyldpartene. Arveskiftene i middelalderen og tidlig moderne tid blir altså nøkkelen til å forstå datidens skyldeie.

I og med at det norske skyldeiesystemet er så lite kjent utenfor Norges grenser, og heller ikke altfor godt kjent blant norske historikere, er det her nødvendig å drøfte inngående de premisser som lå til grunn for fremveksten av dette eiendomssystemet, samt de forhold som førte til at systemet til slutt gikk i oppløsning. Således vil de norske forhold i denne fremstillingen være viet stor oppmerksomhet. Med dette som bakgrunn, og på grunnlag av hva forskning har frembrakt av innsikt og viten om godsøkonomi og dyrkingssystemer i Danmark, vil jeg til slutt behandle og drøfte eksempler på skyldeie i dansk materiale.

Det norske skyldeiesystemet

Det som kjennetegner det norske skyldeiesystemet i tiden 1200-1700, er at eiendomsretten til jord kommer til uttrykk i renterettigheter eller landskyldrettigheter, som ofte var fordelt på flere partseiere.⁵ Det var altså ikke selve jordarealet som var eiendomsobjektet, men den årlige jordleien, landskylden, som leilendingen («fæstebonden») skulle svare. Og en enkelt eiendomstransaksjon omfattet ikke et jordareal, men en rett til hele eller deler av en gårds landskyld. Likeså var det landskylden og ikke arealmål som angav jordverdien. Følgelig kunne ikke en partseier peke på noen konkret fysisk jordpart som sin eiendom. Dersom en bonde, stormann eller en kirke fikk skjøte på 1 spann smør i en gård ved arv, kjøp eller donasjon, betød det ervervelse av rett til 1 spann smør i årlig landskyld, og intet mer.

⁵ A. Holmsen, «Gårdene i den gamle matrikkel» og «Overgangen til selveie i Norge» i R. Fladby red. *Gard, bygd, rike*, Oslo 1966, s. 144, 223-224.

Skylddeie medførte at eiendomsdeling ofte ikke fulgte gårddeling. En godseier kunne selge ut en mindre andel av gårdens landskyld uten at dette avstedkom fysisk deling av åker, eng og utmark. Og på én gård kunne det ofte bo én eller flere bønder som måtte svare landskyld til flere jordeiere. Skylddeie har således mange likheter med aksjeeierskap. På samme måte som en aksjeeier har en skyldpartseier kun rett til en andel av renteavkastningen.

Selve hovedforutsetningen for at landskylden skulle kunne bli et verdimål på jordeiendom, var at skylden ble en fast og uforanderlig jordtakst. Til å begynne med ble nok størrelsen på landskylden som leilendingen skulle betale, fastsatt med utgangspunkt i gårdens normalavkastning ved en fri avtale mellom jordeieren og leilendingen. Men ut på 1200-tallet later det til at landskylden i mange deler av landet har stivnet til en fast sum, idet det nå oppstår et økende behov for et fast verdimål på jord, f.eks. ved arveskifte og ved kjøp og salg. Og Landsloven av 1274 påbyr at leidangsskatten – en skatt som for lengst hadde avløst bøndenes opprinnelige proviantytelse til leidangsflåten – skal utlignes etter landskylden, og det er enkelte indikasjoner på at det på Landslovens tid og de følgende år har foregått en allmenn taksering.⁶

Imidlertid mener Holmsen at det først i løpet av senmiddelalderen vokser frem »et rent skylddeiesystem«, ettersom den største partseier i en retterbot (forordning) av 1514 får full råderett over gården, mens mindre partseiere derimot kun levnes jordleieinntekter.⁷ Frem til utgangen av senmiddelalderen hadde alle partseiere etter Holmsens vurdering hatt mulighet til å få skilt ut sin del av gårdens skyld i en tilsvarende del av gårdens inn- og utmark. I retterboten av 1514 oppnår den største partseieren å få råde over bygselen udelt.⁸ »Bygselen« eller »bygselretten« er retten til å bygsle bort eller leie bort jordeiendommen, men i og med at bygselretten i 1514 blir eksklusiv, oppnår den bygselrådige jordeieren også full disposisjonsrett over eiendommen. I stedet for å gi andre feste på gården kunne denne jordeieren nå overta driften selv, og dertil kunne han i alle tilfeller disponere fritt over skog, sagbruk og andre »herligheder og tilliggelser«. Med bygselretten skulle det dessuten senest på midten av 1500-tallet komme til å følge enerett til alle ekstraavgiftene som ble oppebåret i tillegg til landskylden. Det gjaldt de såkalte »bygselpengene« som innbefattet førstebygselen, eller innfestingsavgiften, og avgiften tredjeårstake, som var et minne om at

⁶ DN (Diplomatarium Norvegicum) III nr. 16 og 20.

⁷ Holmsen 1978, s. 133.

⁸ DN XIII nr. 176.

den vanlige leieperioden for jord i høymiddelalderen hadde vært tre år, slik den fortsatt formelt var det på 1500-tallet. Dessuten oppnådde en jordeier med bygselrett på samme tid rett til å innkassere uavkortet skadeerstatning – åbudsfall og husbot – når leilendingen forsømte vedlikeholdet av husbygninger og jordvei.

Holmsen har helt rett i at det i høymiddelalderen ikke kan ha eksistert en eksklusiv bygselrett, da retterboten av 1514 er den første lov som slår fast at den største partseier skal råde for bygselen. På den annen side mener jeg Holmsen ikke har dekning for å hevde at også mindre partseiere i høy- og senmiddelalderen hadde full råderett over sine skyldparter. Dette viser egne studier av lovreguleringen av bygselretten i norsk høymiddelalder, samt diplomer fra 1300- og 1400-tallet.⁹

Bestemmelser både i den eldre Frostatingsloven fra 1000- og 1100-tallet og i Landsloven av 1274 forutsetter at alle medeiere skulle gi sitt samtykke når jord skulle bygsles bort, og at alle medeiere som var blitt overhørt eller oversett ved bortbygging, slik at jord var blitt tatt i bruk uten deres tillatelse, hadde rett til landnåm og åverksbot (dvs. bot for urettmessig bruk av annen manns eiendom). Ingen jordeiere har altså, når det er tale om sameie, eksklusiv bygselrett.¹⁰ Den retterboten hertug Håkon Magnusson (senere kong Håkon V) utsteder i 1297 for enkelte områder på Østlandet, gir imidlertid et litt annet inntrykk av bygselrettordningen. I retterboten heter det at hver og en av partseierne skal råde over sin part og fritt kunne bygsle den bort til hvem de vil, på de vilkår de kan oppnå ved avtale med leilendingen.¹¹ Det kunne tyde på at også mindre partseiere kunne få skilt ut fysisk sine landskyldandeler i jordarealer, og at de kunne disponere fritt over dem. Men retterbøtene og lovsamlingene står egentlig ikke i motsetning til hverandre. Min vurdering er at hver og en av partseierne etter loven kunne inngå separate avtaler med leilendingen, men de kunne ikke sette inn hver sine leilendinger. Det betød at sameierne måtte bli enige om hvem de ville ha som bruker på gården, og dessuten måtte det foregå en samordning eierne imellom med hensyn til hvilke leiebetingelser de skulle pålegge leilendingen. Det ville føre til fullstendig kaos om en rekke småparter i en gård skulle leies ut til ulike personer eller på helt forskjellige vilkår. Og det er umulig å tenke seg at bittesmå skyldparter

⁹ K. Dørum, »Beregning av brukstallet i høymiddelalderen«, *Historisk tidsskrift* (norsk) 1994, bind 73, s. 286-300.

¹⁰ *Norges Gamle Love* (NGL) I, s. 244 og NGL II, s. 117, jf. Dørum 1994, s. 289-290. Se også *Frostatingslova* (oversatt av J. R. Hagland og J. Sandnes), Samlaget 1994, s. 194-195 og *Magnus Lagabøters Landslov* (oversatt av Absalon Taranger), Kristiania 1915, s. 124.

¹¹ NGL III, s. 29.

skulle kunne skiftes ut i åker, eng og utmark. Det må hele tiden ha vært tale om utleie av ideelle deler av jordeiendommen.

En rekke bygselbrev eller festebrev fra 1300- og 1400-tallet viser at mindre partseiere også i praksis kunne bygsle bort særskilt sine ideelle parter til bønder, men rettssaker bærer bud om at dette ikke kunne gjøres uten at medeierne samtykket. Av et domsbrev fra 1423 fremgår det at Ivar Torgeirsson, rådmann i Oslo, hadde festet gården Lindeberg i Aker sogn av ombudsmannen for Nonneseter kloster i Oslo og presten ved Aker kirke, men »vtan minne ok vilia« fra den tredje medeier, »korsbroder« Olav Sigurdsson, som var tillagt et prebende ved domkirken i byen. Med prebendet fulgte det bl.a. to bittesmå parter (5 og 7 ørtugbol) i Lindeberg. Kanniken hadde stevnet rådmannen for biskopens official, men hans anklager var vel så mye rettet mot medeierne, som hadde leid ut gården uten å ta hensyn til hans eierinteresser. Kanniken fikk medhold av officialen.¹² Domsbrevet viser med all tydelighet at vanlig praksis og rettsoppfatning var at alle partseierne skulle høres og ikke minst godkjenne bygselavtalen med leilendingen.

Etter min oppfatning blir det da altså ikke riktig av Holmsen å slutte at partseierne før utgangen av senmiddelalderen hadde fri disposisjonsrett over sine parter, og at det var først med innføringen av eksklusiv bygselrett at det blir tale om et »rent skylddeiesystem«. Etter alt å dømme ser det ut til at alle partseiere allerede i 1200-tallets lovtekster og i senere diplomer hadde medbestemmelsesrett når den aktuelle gård skulle leies bort, og denne ordningen må ha gjort det umulig for partseiere å kreve at parter skulle skilles ut »stent og rent« i gårdens jordarealer.

Var skylddeiesystemet naturgitt?

Det er bred enighet om at en viktig forutsetning for at skylddeiesystemet vokste frem, er å finne i de store jordegodsavhendelsene fra bøndene til kongen, aristokratiet og kirken på 1200- og 1300-tallet. Og flere kilder bærer vitnesbyrd om at bøndene på denne tiden avstod skyldparter (oppgitt i smør, korn, fisk, huder, osv.) ved betaling av bøter, skatter og avgifter, og gjeld til kronen, stormenn og kirkelige institusjoner.¹³ Dessuten ble mange skyldparter overdratt til kirkelige institusjoner som sjelegaver. Men disse overføringene forklarer ikke hvorfor skylddeie kom til å bli en nærmest enerådende eieform.

¹² DN V nr. 564.

¹³ A. Holmsen, *Norges historie*, bd. 1. *Fra de eldste tider til 1660*, Oslo 1949 (annen utgave), s. 273 ff.

Det har vært en utbredt oppfatning blant norske historikere at den norske geografien ikke gav rom for større domenegods eller storgodsdrift for eierens egen regning. Dernest har man ment at skyldeiesystemet »sprang naturlig ut av de forholdsvis dårlige og vanskelige jordbruksvilkårene i størsteparten av Norge, som ikke gjorde det lønnsomt for godseierne å drive stort annet av eiendommen sin sjøl enn setegårdene«,¹⁴ og at dette systemet var »genialt tilpasset landets natur- og driftsvilkår« og »gjorde det mulig [for jordeierne] å utnytte landets små og spredte jordressurser på en effektiv måte ... «.¹⁵ At rentegods har vært helt dominerende i Norge i middelalder og tidlig moderne tid, gir da også flere undersøkelser beskjed om.

I *Gård og gods i Norge i eldre tid* har Andreas Holmsen vist at for tre adelige godskompleks og et bispegods i middelalderen har hovedgårdsdrift spilt en beskjeden rolle i forhold til landskyldinntektene. Det gjelder adelsgodsene Giske-godset, Bjarkøy-godset og Sudreims-godset i tidsrommet fra slutten av 1200-tallet og ut middelalderen, og biskop Øysteins jordegods i 1390-årene.¹⁶ Håkon Hovstad har studert adelige setegårder på grunnlag av opplysninger i landkommisjonens jordebøker av 1661. Han konkluderer med at de adelige setegårdene i Norge i prinsippet ikke skiller seg fra bedre bondegårder, verken når det gjelder størrelse eller driftsformer, og at driften på hovedgårdene hadde karakter av å være selvforsyningsorientert.¹⁷ Tore H. Vigerust har kartlagt Kastle klostres godssamlinger og inntektsgrunnlag i perioden 1160-1600. I høymiddelalderen var alle klostrets eiendommer skyldsatt og bortbygset, og heller ikke hovedgårdene ble drevet for klostrets egen regning. I senmiddelalderen fikk riktignok egendriften på en ladegård (opprettet i 1350-årene eller noe senere) betydning, men hovedinntektsgrunnlaget var fremdeles jordleieavgiftene.¹⁸ Jeg har selv studert Oslo hospitals regnskaper for året 1556.¹⁹ Disse regnskapene, som er særdeles gode og viser hele inntekts- og utgiftssiden til denne

¹⁴ J. Sandnes, »Tolv kyr, to hester og tre træler. Litt om omfanget av træleholdet i Norge i vikingtid og tidlig kristen tid«, *Historisk tidsskrift* (norsk) 1983, bind 62, s. 82.

¹⁵ A. Holmsen, *Nye studier i gammel historie*, Universitetsforlaget 1976, s. 128.

¹⁶ A. Holmsen, *Gård og gods i Norge i eldre tid*, Oslo 1980.

¹⁷ H. Hovstad, »Jordegods i Norge på 1600-tallet«, i B. Öhnberg m.fl. red. *Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974, Föredrag och mötesförhandlingar*, Stockholm 1976, s. 137.

¹⁸ T. H. Vigerust, *Kastle kloster i Konghelles jordegods 1160-1600*. Hovedoppgave, Oslo 1991, s. 77 og 242.

¹⁹ Diplom ved Nasjonalbiblioteket i Norge. Oslo hospitals regnskap for året 1556: »Inntekt på huis Dejill er kommidt Landskyldtt och thed som er giffuit och kiøbt till Hospitales behoff thette her. aar 1556«.

institusjonen, gir beskjed om at Oslo hospital var helt og holdent avhengig av den avkastningen som rentegodset eller skyldpartene gav.

Imidlertid har både Tor Weidling²⁰ og Hans Hosar²¹ argumentert for at hovedgårdsdriften i Norge på 1500- og 1600-tallet må ha spilt en viktig rolle for en rekke adelsmenn. De har også ment å kunne dokumentere at enkelte setegårder hadde stor jordvei, mange husdyr og betydelig utsæd, samt god tilgang på arbeidskraft. Weidling slår fast at »forholdene lå til rette for at adelen kunne drive en relativt omfattende jordbruksproduksjon på sine domenegårder«. ²² På den annen side viser Weidlings eget materiale at besetningen på et utvalg av setegårdene (40 setegårder i 1657/1684) i gjennomsnitt bare er 2,9 ganger større enn besetningen på den norske gjennomsnittsgården på denne tiden. ²³ Og da må vi ta i betraktning at mindre setegårder i Weidlings utvalg er underrepresentert. Videre kan mange alminnelige bondegårder måle seg med en rekke setegårder hva angår antall husdyr, og buskapsstallene for større bondegårder står ofte ikke tilbake for dem for mellomstore og større setegårder. ²⁴ Når det gjelder utsæd, er riktignok forskjellen mellom et større utvalg av setegårder i 1723 (74 setegårder) og gjennomsnittsgården i 1665 større. ²⁵ Selv de minste setegårdene kan skilte med større utsæd enn gjennomsnittsgården, også i forhold til den østlandske gjennomsnittsgården som er langt større enn landsgjennomsnittet. Ikke desto mindre kan mange større bondegårder med hensyn til kornproduksjon måle seg med setegårdene. F.eks. var utsæden til setegårdene på Østlandet, som må regnes som de største setegårdene i materialet, ikke fullt syv ganger større enn den som den østlandske gjennomsnittsgården hadde. Dertil er mange mindre setegårder utelatt fra utvalget fra 1723. Riktignok hadde enkelte adelsmenn flere setegårder og dessuten avlsgårder, men f.eks. i 1639 var det gjennomsnittlige antall setegårder pr. adelig godseier bare 1,6. ²⁶

Nå finnes det ikke kilder til å kvantifisere den fulle og hele jordbruks-

²⁰ T. R. Weidling, *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660*, Acta Humaniora 1998.

²¹ H. Hosar, Upublisert manuskript som omhandler skylddeiesystemet i Norge på 1600-tallet.

²² Weidling 1998, s. 301.

²³ Hva angår setegårdene, baserer Weidling seg på feskattelister fra 1657 og 1684, og når det gjelder vanlige bondegårder, kun på feskattelister fra 1657.

²⁴ Weidling 1998, s. 280 ff og 537-539.

²⁵ Weidling 1998, s. 280 ff og 540-545. Matrikelutkastene fra 1723 er den første kilde serie som oppgir utsæd og høyavling for setegårdene. Likeledes gir matriklene fra 1665 den første oversikt over utsæd og høyavling på bondegårder.

²⁶ Weidling 1998, s. 286.

produksjon på setegårdene, men det er opplagt at den må ha utgjort en svært beskjeden del av den totale produksjon i landet. Håkon Hovstad har beregnet de adelige setegårder med underbruk i 1661 til 1,3% av den samlede skyld for hele landet, men dette er et usikkert tall i og med at landskylden på denne tiden ikke lenger gjenspeiler faktisk jordbruksproduksjon.²⁷ Likevel gir tallet en viss pekepinn.

I sin hovedoppgave om adelig godsøkonomi og sagbruksinteresser i Østfold på 1600-tallet har Weidling imidlertid kartlagt at setegårdene og næringsinteressene formet oppbyggingen av flere adelsgoods. Adelsmennene i dette området ervervet bygselrett til alle viktige eiendommer.²⁸ Videre har han påvist i sin doktoravhandling at eierne av Sem, Fossesholm og Fresje gods ca. 1536-1660 drev en konsekvent godspolitik med sikte på å konsentrere eierinteresser i bestemte områder og på å arrondere eiendommer.²⁹ Næringsinteresser som sagbruksdrift og hovedgårdsdrift synes å ha vært bestemmende for godspolitikken til adelsmennene Peder Hansen, Hans Pedersen, Gunde Lange, Iver Jensen, Peder Iversen og Claus Brockenhuus. Den klare tendensen Weidling har avdekket for bestemte adelsgoods, blir underbygd av Hosars landsomfattende undersøkelser. Hosar har beregnet at adelen rett før 1650 hadde bygselrett til omlag 90% av sitt leilendingsgods, og at omlag 44% av dette godset lå i hovedgårdssognet.³⁰ Men det er klart at selve hovedgårdsdriften var beskjeden, og adelspersonenes godspolitik synes mer å ha vært styrt av avgiftene de kunne pålegge alle eiendommer i hovedgårdssognet og i nabosogn som det fulgte bygselrett med. Foruten landskyld og bygselpenger er det tale om de mange avgiftene som kan knyttes til leilendingens arbeidsplikt og plikt til å fore godseierens storfe, og fra 1646 dessuten ekstraskatter og sakefall av ukedagsbønder i hovedgårdssognet, i tillegg til sakefall av bøndene i nærmeste annekssogn. Det må tilføyes at Weidling har påvist at de ulike arbeidspengene, samt fornavtspengene, ikke nødvendigvis var knyttet til hovedgårdsdrift. Adelsmenn som drev sagbruk eller andre industrielle foretak, kunne også kreve ulike arbeidsytelser fra sine leilendinger, og det ser i praksis ikke ut til at det var noen grenser for hvor langt unna setegården bøndene hadde arbeidsplikt.

Forklaringen på hvorfor storgodsdrift fikk så liten utbredelse i Norge i perioden 1000-1800, må helt opplagt søkes i flere forhold enn den

²⁷ Hovstad 1976, s. 136.

²⁸ T. R. Weidling, *Adelig godsøkonomi og sagbruksinteresser i Østfold på 1600-tallet*. Hovedoppgave, Oslo 1988.

²⁹ Weidling 1998, s. 205-246.

³⁰ Hosar, Upublisert manuskript.

norske geografien. For det første finnes det flere større sammenhengende jordbruksområder i landet med gode vilkår for korndyrking, og med overskudd til å forsyne fjell- og dalbygder med korn. Og nettopp det at mange bygder var avhengig av innførsel av korn, kunne ha lagt grunnlaget for salgsdrevet jordbruk på storgods i flatbygdene. På 1500- og 1600-tallet – som var århundrer med sterk befolkningsvekst – var prisutviklingen på flere jordbruksvarer i Norge svært gunstig, sett fra et godseiersynspunkt.³¹ Prisen for en tønne korn ble fra omkring 1530 til 1661 godt og vel seksdoblet, mens markedsverdien av en kuhud i samme tidsrom ble femdoblet. Økningen i smørprisen var imidlertid svakere. I 1661 var smørprisen litt over tre ganger så høy som i 1531. Til sammenligning foregikk det en fjortendobling av jordprisen fra reformasjonstiden til 1660. Det må også nevnes at Anna Tranberg har påvist at bøndene på Hedmarken, et svært gunstig jordbruksområde på østsiden av Mjøsa, fra midten av 1600-tallet i stort omfang drev markedsrettet salg av korn.³²

Med dette som bakgrunn blir det vanskelig å gi Hovstad rett i at »storgodsdrift i Norge ikke kunne gi konkurransedyktige produkter, hverken på det hjemlige eller det utenlandske marked«. ³³ Det faller således naturlig å modifisere den vanlige oppfatningen at den norske geografien eller det norske marked stod i veien for oppkomsten av en omfattende hovedgårdsdrift. Å undersøke mulige sosio-politiske årsaker til at hovedgårdsdriften i Norge gjorde så lite av seg, bør være et fremtidig forskningsfelt, ettersom dette er et aspekt som hittil i liten grad har interessert norske historikere.

Oppløsningen av skylddeiesystemet

I tidsrommet 1600-1800 går skylddeiesystemet i oppløsning. Det arter seg således at mange jordeiere skaffer seg full kontroll over jordeiendommer og blir eneeiere, samtidig som mindre partseiere blir løst ut.³⁴ Det som motiverer adelsmenn og borgere fra slutten av 1500-tallet til å gjennomføre arrondering av godskompleks, er dels de økonomiske rettighetene som følger bygselretten, og dels deres næringsinteresser i

³¹ Weidling 1998, s. 160-162.

³² A. Tranberg, *Ringsakboka III. Korn og klasseskille 1660-1840*, Brøttum, Ringsaker og Veldre historielag 1993.

³³ Hovstad 1976, s. 139.

³⁴ K. Dørum, *Oppløsningen av skylddeiesystemet, En studie av eiendomsformer og eierinteresser i Norge ca. 1600-1800*, i *Publikasjoner for Tingbokprosjektet*, nr. 11, Oslo 1996.

sagbruksdrift og trelasthandel. Og for adelsmenn blir godspolitikken også formet av den voksende hovedgårdsdriften fra slutten av 1500-tallet og frem mot 1660. Derimot er det andre drivkrefter bak bøndernes eiendomskjøp på slutten av 1600-tallet og på 1700-tallet. For i de tilfeller bønder handlet til seg full eiendomsrett til festegården eller en annen gård, var ofte intensjonen å kunne få disponere fritt over jord og skog uten fare for at jordherren skulle kunne si dem opp eller legge strenge restriksjoner på f.eks. tømmerhogst. Det var imidlertid ikke adelsmenn, borgere og embetsmenn som først og fremst kastet ut leilendinger, men bondegodseiere som ønsket å sikre sine barn jord, eller bønder som kjøpte seg en gård for å drive den selv. Det som for alvor setter oppløsningen av skyldesystemet i gang, er imidlertid krongodssalgene i 1660-årene, som blir etterfulgt av nye i 1680-årene, 1720-årene og 1750-årene. Salgene innebærer at store godsmasser blir tilgjengelig for private godseiere, og dette skaper grunnlag for dannelse av nye eierstrukturer og eieformer.

Landsomfattende undersøkelser som undertegnede har foretatt, viser at den eksklusive bygselretten, som ble innført på begynnelsen av 1500-tallet, kom til å undergrave skyldesystemet.³⁵ Fra senest på midten av 1500-tallet er jordeierne seg meget bevisst at de kan oppnå helt andre fordeler og fortjenester som bygselrådige enn som mindre partseiere. De mindre partseiernes landskyldandeler representerer dessuten på 1500-tallet og 1600-tallet en stadig mindre del av jordegodsinntektene. I 1539, etter flere hundre år med agrarkrise og landskyldfall, blir forandring av landskylden gjort avhengig av lagrettekjennelse, og bondelagrettene var av naturlige grunner sjelden interessert i å oppjustere landskyldtakster.³⁶ Således ble gårdskylden etter reformasjonen i svært mange tilfeller stående uforandret eller underlagt ubetydelige justeringer, til tross for prisstigning.

På 1600- og 1700-tallet kan vi derfor se at bygselretten i økende grad betraktes som det egentlige eiendomsobjekt, og at landskyldparter reduseres til heftelser på gården. Det blir likeledes vanlig at partseiere, med støtte i ny lovgivning, nekter å gi fra seg bygselretten når andre partseiere har skaffet seg en skyldpart i gården som er større. Dermed blir bygselretten i enkelte tilfeller knyttet til en fast part, uavhengig av at andre og større parter samles på nye eller andre eierhender. Dernest forekommer det transaksjoner hvor bygselrett kjøpes og selges uten å være bundet til en landskyldpart overhodet. Således mister landskylden

³⁵ Dørum 1996.

³⁶ Norske Rigs-Registrarer (NRR) I, s. 556.

i løpet av 1700-tallet sin funksjon som verdimål på jordeiendom, og eiendomsretten knyttet nå til jord og ikke til skyld.

Eiendomsretten til jord i Danmark

Den danske agrarhistorikeren Svend Gissel skjelner mellom på den ene side »skylden«, avgiften av den jord som ble dyrket regelmessig, altså av høstutbyttet, og på den annen »herlighedsavgifter«, som »fæstebonden« svarte av ekstensivt dyrket eller udyrket jord og mark, slik som »landsbyfælleder«, skoger og fiskevann.³⁷ På det danske jordeiendomsmarked fremtrer »skylden« og »herligheden« på 1400- og 1500-tallet og senere som to ulike eiendomsrettigheter. Rettigheter som på ingen måte stod i et innbyrdes forhold. »Skylden« og »herligheden« kunne med andre ord erverves uavhengig av hverandre. Det var også slik at det med skylden ikke fulgte »herlighed«, i motsetning til den norske bygselretten som lenge tilfalt den av partseierne som hadde den største andel av skylden. »Herligheden«, som i middelalderen benevnes som »forsvar« og »vornedskab«, hadde et helt annet opphav enn bygselretten, for »herligheden« skrev seg fra det vern og forsvar mange bønder på 1200- og 1300-tallet hadde underkastet seg. Således var herligheten en rettighet som sprang ut av føydale samfunnsforhold. Motytelsen som ble krevd av de undergitte bøndene for vernet, var de såkalte »herlighedsavgifter«. Disse avgiftene kjennes siden som »husbondhold«, »stedsmål« eller »indfæstning«, som festebonden måtte svare ved selve tiltredelsen, og dessuten som hoveriytelser, »gæsteri« og »sagefald«.

Fra »skyld« til »herlighed«

Mens det ifølge Karl-Erik Frandsen i middelalderen og fremdeles på 1500-tallet var slik at den jordeier som satt med skylden også innehadde den egentlige råderett over gården, kunne herlighetseieren på midten av 1600-tallet opptre som den egentlige eier, idet han bestemte hvem som skulle få lov til å feste gården mot innfestningsavgift, og fordi det tilkom ham å kreve hoveriytelser av vedkommende gård.³⁸ Frandsen understreker også: »I sådanne situationer blev det efterhånden

³⁷ S. Gissel, *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelsehistorie*. Landbohistorisk skrifter 3. København 1968, s. 299 ff.

³⁸ Karl-Erik Frandsen, »1536-ca. 1720«, i Claus Bjørn red. *Det danske landbrugs historie II. 1536-1810*, Odense 1988, s. 18.

normen, at skylden blev afløst med en bestemt afgift, medens modtageren af skylden iøvrigt ikke skulle blande sig i gårdens drift, hvilket alene tilkom herlighedsejeren.³⁹ Det hadde altså utviklet seg nye sedvaner med hensyn til fordeling av eierrettigheter. Frandens korte og klargjørende redegjørelse for endringen av jordeiendomsbegrepet på 1500- og 1600-tallet kan utdypes med eksempler og forklaringer som har vært lite diskutert i danske analyser.

Overgangen fra »skyldeie« til »herlighetseie« i Danmark kommer klart til syne i eiendomsbrev, pantebøker og matrikler. I skjøtebrev, makeskiftbrev, o.l. før 1600-tallet er det skylden eller landgildeytelsen som ofte angis som eiendomsobjekt, og det er betegnende at f.eks. Christoffer Valkendorf og Peder Rantzau hver for seg i 1570-årene makeskiftet seg til kronens herlighet i en rekke selveiergårder, henholdsvis på Østfyn og ved Kolding, »med Ret til at tilforhandle sig Ejenomsretten«.⁴⁰ I disse tilfellene var det ennå bondeskylden som ble oppfattet som den egentlige eiendomsrett. Derimot fremgår det av f.eks. matrikkelen av 1662 og av skjøteprotokollene for Viborg fra 1624-1657 at herligheten i løpet av første del av 1600-tallet var blitt det egentlige eiendomsobjekt. Skylden fremstod nå kun som en fast avgift som hvilte på gården. Det heter f.eks. i matrikkelen av 1662: »Och herlighed med des landgilde«. Og noen ganger er landgilden overhodet ikke nevnt – som i benevnelsen: »med des pligt og herlighed« – selv om kilden ikke levner tvil om at vedkommende godseier også eide skylden, for noen separat eier av skylden er ikke nedtegnet. At skyldeie ikke lenger ble tillagt betydning, reflekterer unektelig eierforholdene på en halv gård i Gellerup i St. Jacobi sogn i Varde i Øster Horne herred. I gården eide Varde hospital ifølge matrikkelen av 1662 »herlighed med des landgilde«. Likevel står Claus Jacobsens arvinger oppført sammen med hospitalet som »Jordeyer«, mens Claus Jacobsen selv figurerer som oppsitter.⁴¹ Selv om den gamle bondeskylden hadde kommet på hospitalets hender, hadde tydeligvis bondeselveierfamilien forbeholdt seg besittelsesretten til gården, en rett som kunne overføres videre ved arv eller ved regelrett salg. Skyldeie utgjorde altså ikke lenger noe grunnlag for faktisk råderett over gården.

Denne endringen i eiendomsbegrepet avtegner seg også i andre sammenhenger. På landstinget i Viborg i 1652 omtales en skyldpart i en

³⁹ Ibid.

⁴⁰ De nevnte makeskifter trekker Frandsen frem som eksempler på kronens godspolitikk i 1570-årene. Se Frandsen 1988, s. 110-117.

⁴¹ Rigsarkivet, Rentekammeret, matriklen 1662, Riberhus amt, 31196, fol. 200 b.

gård i Hvidbjerg i Hindborg herred på 6 tønner bygg, 1 pund smør og 7 [snes] ål, »samt den rette anpart af samme gds [gårds] herlighed og arbejdspenge«. ⁴² For det første viser eksemplet skyldeie og partseie identisk med norske forhold. For det andre gir det oss full visshet om at herligheten, liksom skylden, kunne deles mellom eiere. I dette tilfellet utgjorde herlighetsandelen trolig prosentvis like mye av gården som skyldandelen, som jo i utgangspunktet var ideell. En tidligere skylddeling hadde altså medført en tilsvarende deling av herligheten. Når også herligheten blir gjenstand for oppdeling, slik bygselretten i Norge ble det under skyldeiesystemets oppløsning, gir det inntrykk av at herligheten nå ble betraktet som det egentlige eiendomsobjekt.

Allerede på 1400-tallet kan vi spore at »forsvar« var i ferd med å få stor betydning som eiendomsobjekt. I siste halvdel av 1300-tallet kommer mange selveiergårder under kronens vern, og i det etterfølgende århundre kan man se dem betegnet som »kronens vornede«. I siste halvdel av 1500-tallet begynner kronen å makeskifte bort sine rettigheter i bondegodset til adelige godseiere, rettigheter som »leding«, »stud«, »gæsteri« og »hoveri«. De adelige godseiere fikk også i den forbindelse rett til å tilforhandle seg eiendomsretten av bonden. Videre blir det vanlig på 1400-tallet at adelspersoner forbeholder seg forsvaret, og de dermed forbundne rettigheter og inntekter, til jordegods de skjenker kirkelige institusjoner. F.eks. overdro Niels Pedersen Gyldenstjerne på Ågård i Øster Han herred mange gårder til Vor Frue alter i Ågårds kirke Kettrup for årtid og messe, men forbeholdt seg forsvaret, hvorved »gæsteri«, »smør«, »får«, »høns«, etc. stadig gikk til Ågård. ⁴³ Den skyld eller rente som de kirkelige institusjonene på den måten mottok, kunne imidlertid ikke adelsmannen eller hans etterkommere senere erverve. Likeledes førte agrarkrisen til at de store klostrene fra slutten av 1300-tallet forpaktet bort gods til adelsmenn. Mot å svare en bestemt rente eller skyld fikk adelsmennene nyte de øvrige inntektene av godset. Den mektige Axel Lagesen Brok forpaktet f.eks. i 1488 det godset som St. Clara kloster i Roskilde eide i Sneslev i Syd-Sjælland. I alt var det tale om 5 gårder. ⁴⁴ Mot å yte klostret den faste årlige rente i korn og penger som festebøndene utredet, fikk han beholde »hvad fornævnte Gaarde kan ydermere rente med Sagefald, Oldengæld, Gæstning, Tjeneste og alt

⁴² *Landstingenes skøde- og pantebøger II. Viborg landstings skøde- og pantebøger 1645-1652*, udgivet af Landbohistorisk selskab (1969-73): 1652b [80].

⁴³ *Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag*, udgivet af A. Thiset, København 1892, s. 459, 462 og 466-467, jf. Ulsig 1968, s. 233.

⁴⁴ *Repertorium diplomaticum regni Danici Mediævalis*, 2 r., udg. ved William Christensen (1928-39), nr. 6341.

andet ... «. Han skulle videre holde godset »bygget« og ikke besvære bøndene med ulovlig tyngje. Ovenfor har vi altså vist tre ulike former for »forsvar« eller »herlighed«.

En rettsak fra slutten av 1400-tallet gir klar beskjed om hvor viktig forsvaret nå var blitt. I 1495 oppfordret erkebiskop Jens Brostrup av Lund biskop Niels Skave av Roskilde til å gi etter i en strid han hadde med herr Poul Laxmand. Striden dreide seg om hvem som egentlig innehadde forsvaret knyttet til fire gårder som tilhørte Grønholt kirke.⁴⁵ Biskopen hevdet åpenbart, uten at det uttrykkelig fremgår av kilden, at landsbykirken stod under hans vern. Men erkebiskopen påpekte at herr Poul hadde kjøpt »forsvar og husbondehold« av herrene Johan og Oluff Oxe, som tidligere hadde skjenket gårdenes landgilde til Grønholt kirke. Følgelig tilkom det ikke kirken annet enn »lanngillet«. Erkebiskopen bad derfor biskopen om å la herr Poul få beholde »forsvar«, og gjorde det klart at biskopen burde nøye seg med at kirken hadde landgilden. For innlot han seg på en lengre trette med adelsmannen, kunne »kirken« sogar miste landgilden. Deler av oppfordringen lyder slik: »Thii bedhe wii ether, kere broder, at i lade flyde the garde igen oc lade bliffue hoss hannom, eller wii faare, at kirken møster langillet tilmet oc kan komme flere stade til skade og forfange ...« Samme eiendomsforståelse ytrer seg i skjøtebrevet som Christopher Rosenkrantz mottok av kongen i 1553, et dokument som gjorde ham til eier av en mengde gårder.⁴⁶ Her står det bl.a. om en gård i Rind by i Lynderup sogn i Rinds herred at »ejendommen og herligheden« skulle tilfalle herr Christopher, mens presten skulle beholde renten, kornskylden og smørskylden.

Etter dette å dømme synes »forsvaret« eller »herligheden« i visse sammenhenger allerede på 1400-tallet å ha tendert mot å være den viktigste eierrettighet. I forlengelsen av dette må det sies at i løpet av 1400-tallet blir »indfæstningen«, »sagefald« og utleie av »oldenskoven« og tømmer salg svært innbringende herlighetsytelser, knyttet til kontroll over bortfesting og disposisjonsrett til utmarksarealer. Dermed var veien lagt for overgangen fra »skyldeie« til »herlighetseie« i Danmark. En utvikling som utvilsomt må ha blitt fremmet av den sterke veksten i hovedgårdsdriften og de mange godsarronderingene, som etter tradisjonell oppfatning antas å ha begynt å gjøre seg gjeldende fra

⁴⁵ *Missiver fra kongerne Christiern I.s og Hans's Tid*, udg. ved William Christensen (1914), II, nr. 110.

⁴⁶ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold*. I Uddrag udgivne ved C. F. Bricka (1885-86), 1551-1555: 1553 19. Febr.

midten av 1500-tallet. Og noe som kom til å ledsage den sterke fremgangen for hovedgårdsdriften, var hoveriets meget økende betydning og verdi for godseierne. Etter Jens William Jensens oppfatning bør riktignok disse store endringene i den danske godsstruktur skyves frem til første halvdel av 1600-tallet, og på dette punkt støtter han seg både på egne undersøkelser og på Erling Ladewig Pedersens arbeider.⁴⁷ Ladewig Pedersen vil plassere hovedgårdsdriftens egentlige ekspansjon til tiden etter 1630.⁴⁸ Ikke desto mindre er det klart at endringer i eiendomsbegrepet og utviklingen av nye interesser knyttet til jordeiendom må ha gjort seg gjeldende lenge før den tid.

Med herligheten oppnådde innehaveren i alle fall på 1600-tallet full disposisjonsrett til eiendommen, det være seg landsbyer eller gårder.⁴⁹ Det betød for det første at det var herlighetseieren som forestod bortfesting av gårder. Videre tilkom det ham eller henne myndighet til å gjennomføre egaliseringer av landsbyer, nedleggelse og opprettelse av nye eiendommer og andre fundamentale endringer av bruksforhold. Dertil gav disposisjonsretten som var knyttet til herligheten, innehaveren avgifter som festebøndene svarte for bruk av gårdens herligheter og tilliggelser, som skog, eng, myrer og annen utmark. Likedan ble ferskvanns- og saltvannsfiske som foregikk på eller i nærheten av herlighetseierens grunner avgiftsbelagt, og enda et utslag av herlighets-eierens vide disposisjonsrett finner vi i strand- og vrakrettighetene. Som alt nevnt innebar også herligheten rett til arbeidsytelser, hvor »avlingshoveriet« eller »dagsværk« var knyttet til hovedgårdsdrift, mens »kørselshoveriet«, kalt »ægt«, visstnok har en mer usikker opprinnelse. Videre gir vernet eller forsvaret allerede i middelalderen innehaveren sakefallsrett, og forbindelsen mellom vernsforholdet og rettigheter og plikter knyttet til rettspleien blir styrket og uttrykkelig fastslått med den håndfestning Fredrik I undertegnet i 1523. Her får godseierne overdratt »hals- og håndsretten«, den fulle anklage- og straffemyndighet, men uten at de får del i domsmyndigheten. Dertil betød opprettelse av godsområder som selvstendige rettskretser, såkalte birker, en videregående konsekvens av den herremyndighet som lå i vern- eller forsvar-

⁴⁷ J. W. Jensen, »Fra fæstegods til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance«, i P. Ingesman og J. W. Jensen red. *Danmark i senmiddelalderen*, Århus 1994, s. 123-142.

⁴⁸ F.eks. E. Ladewig Pedersen, »Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark«, i B. Öhngren m.fl. red. *Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar*, Stockholm 1976, s. 63-88.

⁴⁹ En grunnleggende viktig redegjørelse av hvilke rettigheter som fulgte herligheten, utgjør S. Gissels artikkel »herlighed«, i *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, I, s. 327 ff.

instituttet. Der hvor man hadde birkerett, fikk godseieren rett og plikt til å ansette og avlønne birkedommeren, ved siden av at han innehadde »sigt- og sagefaldsretten«, »hals- og håndsretten« og skifteforvaltningen, osv. Endelig har vi avgiften »gæsteri« som går tilbake på godseierens rett til å gjeste sine festebønder, og som var en parallell til kongens rett til »stud« og »nathold«. På 1500-tallet opptrer denne ytelsen som en variabel avgift i penger, bygg og havre.

Bondeskyld og adelige skylddelinger

Skyldparten i adelig eie på 6 tønner bygg, 1 pund smør og 7 [snes] ål i en gård i Hvidbjerg viser som nevnt skylddeie. I skjøteprotokollene fra Viborg landsting er det innført en rekke transaksjoner av skyldparter. I 1631 skjøtet f.eks. fru Chrestendtze Krag til Erich Lunoe 2 parter av sitt jordegods, som var 1 pund smør i en gård i Barslev i Hvidbjerg sogn i Refs Herred og 5 »snese« ål i en bol i »Jestrup by« i Lyngs sogn i samme herred.⁵⁰ Man kan ikke forklare skylddeie og skylddelinger i dansk eiendomsmateriale uten å skjele til arveskiftene, som trolig er hovedårsaken til at denne eieform lar seg avdekke også i Danmark. Klarest manifesterer skylddeie seg i selveierskiftene. Erik Hofmeisters arbeid om selveierbøndenes juridiske rettigheter i dansk senmiddelalder inneholder flere interessante opplysninger om skylddelinger i selveierskifter.⁵¹ Imidlertid må det understrekes at han i dette arbeidet ikke diskuterer skylddeie og ideelt eierskap som fenomen.

Svært interessant er det at kong Hans, dels i et brev av 1506 og dels i en landstingsdom fra 1507, fastslår at »bondegods må ey splittes« og at den »som bor på bondegods og har den største del deri, bør gården at bruge og svare kronen deraf, og kan foreskrevne gård mere tåle, da give sine medarvinge skyld«. ⁵² Under Fredrik I og senere konger ble bestemmelsen om at bonden ikke måtte utstykke sin jord stadfestet. Likeså påpeker Hofmeister at dette rettsforholdet kan føres tilbake til en dom fra 1423 hvor det heter at den »som haver mest i en bondegård bør den at besidde«. Det samme forutsettes i den nørrejyske forordning fra 1466, samt i en dom fra samme år og endelig i »Fyns vedtægt« fra 1492.⁵³ Konsekvensen av dette er, som Hofmeister uttrykker: » – at

⁵⁰ *Viborg landstings skøde- og pantebog 1624-1637*, I: 1631 [30].

⁵¹ E. Hofmeister, »Selveierbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder«, *Historie* 1983 XV, s. 55-86.

⁵² Hofmeister 1983, s. 60-61.

⁵³ Hofmeister 1983, s. 61.

den selvejer, som besad gården skulle udrede bondeskyld til medarvingerne ... « Han viser dessuten til kongelige brev fra 1481, 1537 og 1538 hvor arvingen eller bondeselveieren med den største skyldpart i gården, får stadfestet sin besittelsesrett, men hvor det også blir understreket at gårdbesitteren har plikt til å utrede avgift eller bondeskyld til medarvingene eller medeierne.⁵⁴ At besittelsesretten følger den største skyldparten i gården, er et rettsforhold som ligner meget på den norske bygselrettordningen på 1500-tallet og i første halvdel av 1600-tallet. Av Hofmeisters undersøkelse fremgår det også med flere eksempler »at selvejere frit skødede partsrettigheder i gården til hinanden, eksempelvis at gårdbesidderen udkøbte arvingers rettigheder i gården«,⁵⁵ både på slutten av 1400-tallet og på begynnelsen av 1500-tallet.

Jeg har selv funnet et interessant eksempel fra Fynbo landsting i 1574.⁵⁶ Et rettsreferat derfra viser hvordan selveierbonden Peder Hansen Smed, som satt med en større skyldpart i en gård i landsbyen Trunderup i Kværndrup sogn i Sunds herred, fikk gjort søsterens eller svogerens pantsettelse av en skyldpart i gården kjent ugyldig ved at han fikk overbevist retten om at parten ikke var »lovbudt«. Panthaveren var broren Jens Hansen Smed, som var oppsitter sammen med Peder Hansen på den aktuelle gården, og det er tydelig at Peder med rettssaken ønsket å få hånd om søsterparten selv. Således kunne han trygge eller utvide sin besittelsesrett til eiendommen. Trolig eide disse to brødrene like store andeler i gården, og hadde dermed delt besittelsesrett. Om dette var tilfellet, ville pantsettelsen forrykke eiebalansen mellom brødrene. Saken demonstrerer ikke bare at »lovbydelsen« kunne være et mektig redskap i eiendomstvister – et institutt som i mangt tilsvarende den norske »odelsretten« og den svenske »bördsrätten« – men den viser også hvilke konflikter som kunne oppstå mellom søsken om skyldparter. Skyldparten var i dette tilfellet blitt pantsatt på det vilkår at om den ikke ble innløst innen mikkelsmesse (29. september), skulle panthaveren »haffue samme pant for euig eigendom for same pending wden alle hinder i alle maade ...«.

Skylddeie er som vi har sett ovenfor, på ingen måte avgrenset til selveiergods. Mange adelige arveskifter endte opp med skylddelinger av gårder. I et adelig skifte i Sundsby i Syd-Halland i 1581 fikk arvingene Axel Green 8 pund smør og Bodel Green og Guru Green 4 pund smør

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Hofmeister 1983, s. 65.

⁵⁶ *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger.* Ved Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger (1979), III 1570-1581 (nr. 347-489), nr. 429.

hver i Vrangerup.⁵⁷ Den fjerde av søsknene, Børge Green, mottok en part på 6 pund smør i Thi og en part på 4 pund smør i Grummehade. Det kan ikke herske tvil om at arvepartene i dette skiftet var ideelle, og det er utelukket at tanken var at disse partene skulle stykkes ut fysisk i gårder. Partene svarte neppe til bestemte gårder, men var konstruert ut fra tidens arveregler. I skiftet etter Cecilie Ovesdatter Lunge i Egede i 1507 fikk arvingene Peder og Sten Bille og Truid Gregersen og hans medarvinger utdelt mange gårder og gårdparter. Gårdpartene må også her ha vært ideelle skyldparter som det neppe var meningen å adskille fysisk fra resten av gården.⁵⁸ I 1490-årene ser det ut til at Poul Laxmand skaffet Esrom kloster det oppsplittede Højby gods i Ods herred etter først å ha innløst andeler og rettigheter som de mange parthaverne til godset hadde.⁵⁹ I dette tilfellet var det likeens tale om en rekke ideelle gårdparter som var oppstått ved arveskifter.

Det er ikke vanskelig å innse at det vidtrekkende og innviklede jordfelleskapet mellom bøndene, med »græsmarksbrug«, »vangebrug« og »vangelag«, må ha gjort det vanskelig for partseiere å kreve skyldparter utskilt i åker og eng. Videre hadde godseiere sjelden økonomisk interesse av å gjøre krav på konkrete jordstykker i strøgods. Det var kun hovedgårdene, og eventuelt jordegods i nærheten, som kunne ha direkte driftsmessig betydning for jordherren. Endelig må det nevnes at Erik Ulsigs analyse av en rekke adelige søskenskifter, særlig på 1400-tallet, samt Jens William Jensens studie av skiftepraksis for adelig jordegods på 1500- og 1600-tallet, har klarlagt at frem til begynnelsen av 1600-tallet kom rettfærdighetsprinsippet svært ofte til anvendelse.⁶⁰ Alle arvinger skulle ha like meget og like godt beliggende jordegods, med den konsekvens at godssamlinger ble sterkt splittet. Slike skifter kunne altså avstedkomme skylddelinger i gårder. Det er grunn til å understreke med Jensen at det ved midten av 1500-tallet i Danmark fremdeles var slik at et festegodssystem, basert på landgildeytelser, rådde grunnen, »hvis beliggenhed derfor principielt var underordnet«. ⁶¹ På den annen side må man ikke gjøre seg overdrevne fore-

⁵⁷ Landsarkivet i Göteborg. Kopibok over Bohusläns Frälsegods 1660-1670. Göteborgs och Bohusläns landskontor E IX nr. 1, s. 317 ff.

⁵⁸ E. Ulsig, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*. Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet, 2, København 1968, s. 439.

⁵⁹ Ulsig 1968, s. 276 og *Esrombogen. Codex Esromensis. Esrom Klosters Brevbog*, udg. ved Oluf Nielsen (1880-81), s. 185-188, 200-209 og 217 ff.

⁶⁰ Ulsig 1968 og Jensen 1994.

⁶¹ J. W. Jensen, »Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede«, i Aage Andersen, m.fl. red. *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985. Arusia – Historiske Skrifter V*, Århus 1985, s. 347.

stillinger om omfanget av skylddelingene. Vanlig praksis ved de adelige arveskiftene var at arvingene ble tildelt én eller flere gårder eller hele landsbyer, og at man helst unngikk å dele eiendomsretten til én og samme gård.

Hovedgårder og ideelt eierskap

Heller ikke når hovedgårder ble skiftet mellom arvinger, var det nødvendigvis slik at arvingene fikk overdratt ideelle skyldparter, selv i de tilfeller hvor man ønsket å tilgodese samtlige arvinger med deler i alle de eiendomskompleksene arven omfattet. Fysisk deling av hovedgårder forekom rett ofte, og det rådende rettferdighetsprinsippet ved adelige arveskifter ennå på 1500-tallet forårsaket at enkelte hovedgårder ble stykket ut i flere fysiske deler. I f.eks. skiftet mellom Lage Broks barn Niels og Ide Brok i 1529 ble til og med hovedgårdens bygninger fordelt.⁶² Men også når det gjaldt arvedeling av hovedgårder, må det i en del tilfeller ha fremtvet seg løsninger med ideelt eierskap. Av et skiftebrev fra 1486 fremgår det at Tybjerg hovedgård ble skiftet i 4 søsterparter à 3 pund korn og i en broderpart på 6 pund korn.⁶³ Om alle disse partene skulle stykkes ut fysisk, ville dette ha medført en betraktelig forringelse av hovedgården, om man vurderer det driftsmessig. Mest rimelig er det å anta at dette skiftet var ment som en midlertidig løsning til én av arvingene hadde løst de andre ut. På den måten kom den fysiske råderetten over hovedgården på én eierhånd, og de eneste krav medarvingene hadde på hovedgården før de ble løst ut, var andeler av godsinntektene som svarte til deres skyldparter.

At dette var en vanlig praksis, gir skiftet i 1492 etter Torben Bille beskjed om. Erik Ulsig, som har studert skiftet, kan opplyse at det i de første årene etter Torben Billes død i 1465 ble foretatt et »tokkeskifte« av arvegodsset, slik at hver av de tre sønnene fikk hver sin hovedgård.⁶⁴ Men Ulsig kan samtidig berette at arvingene lenge formelt eide parter i alle tre hovedgårdene. I årene 1472-75 løste brødrene hverandre ut i hovedgårdene ved makeskifter. Først i 1492 overtok brødrene partene deres søstre hadde i hovedgårdene »mod fuldt vederlag i jordegods, som det sig bør i søskendeskite«. I dette tilfellet er det rimelig å slutte at søsterlottene før det endelige skiftet, var ideelle parter som kvinnene

⁶² J. W. Jensen, »Fæstegårdssystem eller hovedgårdssystem. Gammel Estrups godshistorie fra 15. til 17. århundrede«, i C. Porskrog Rasmussen m.fl. red. *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, Århus 1987, s. 123 ff.

⁶³ Ulsig 1968, s. 267.

⁶⁴ Ulsig 1968, s. 321.

kun fikk rente av. Det bør også skytes inn at en av døtrene til Torben Bille overtok Nielstrup hovedgård etter sin mor, hvorefter hun løste ut sine søsken.⁶⁵

Tilsvarende sluttdeling finner man i Vemmetofteskiftet i 1472.⁶⁶ Arve­delingen foregikk slik at den ene arvingen, Lage Brok, ble overdratt to tredjedeler av Vemmetofte hovedgård med et omfattende tilliggende, mens den andre hovedarving, fetteren Axel Lagesen, ble tildelt en tredjedel av samme gods. På samme vis gjorde fetterne det med delingen av godset Tryde i Skåne og Frøbjerg på Fyn. Så på et senere tidspunkt makeskiftet fetterne slik at Lage Brok igjen samlet hele Tryde og det nærmeste tilliggende til Vemmetofte og Frøbjerg, mot at Axel Lagesen fikk gods i Lyng (i nærheten av sine nordsjællandske gods Græse og Hillerødsholm), samt i Jonstrup, og en del spredt sjællandsk og fynsk gods. I tiden mellom skiftet og makeskiftet er det utelukket at det var blitt foretatt fysisk deling av eiendommer. Etter alt å dømme var forholdet slik at fetterne satt midlertidig med ideelle parter i hverandres hovedlotter, og således ble Vemmetofte bevart intakt.

I arveoppgjøret etter Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne i 1550 ble bl.a. hovedgården Ågård delt mellom Mourids Olufsen Krognos og svogeren Knud Henriksen Gyldenstjerne, som var gift med Jytte Podebusk.⁶⁷ Men bare et par dager etter skiftet makeskiftet herr Mourids sin halvdel av Ågård til herr Knud for gods på Sjælland og i Skåne. På den måten ble hovedgården Ågård raskt samlet på én hånd igjen. For flere adelsfamilier må varige fysiske delinger av hovedgårder ha fortont seg som lite hensiktsmessig eller direkte ødeleggende for storgodsdriften. Et bedre alternativ var midlertidig, ideell deling.

Sluttord

Med disse eksemplene fra Danmark våger jeg den påstand at man trygt kan forkaste Holmsens utlegning av det norske skyldeiesystemet som særnorsk. Også i Danmark fungerte skylden i senmiddelalderen og tidlig ny tid som målestokk for jordeiendom ved kjøp og salg, og ikke minst ved arveskifter. Det danske skyldeie var, liksom det norske skyld­eie, en direkte konsekvens av en dominerende rentegodsstruktur i senmiddelalderen. Jordeiendom var altså først og fremst en kilde til jordleieavgifter, og for godseierne på denne tiden hadde det sjelden

⁶⁵ Ulsig 1968, s. 321, fotnote 109.

⁶⁶ Ulsig 1968, s. 322-323.

⁶⁷ Jensen 1994, s. 129.

noen hensikt å stykke opp gårder og bruk seg imellom eller å gjøre krav på bestemte jordarealer i en gård. Videre inngikk mange av feste-gårdene i omfattende og kompliserte jordfelleskap, noe som hindret fysisk eiendomsdeling av gårder, og ved bestemte arveskifter ville dyrkingssystemene kunne fremtvinge skylddeling og ideelt eierskap. Til det kommer at rettferdighetsprinsippet ofte kom til anvendelse i de adelige arveskiftene, og de adelsfamilier som søkte å dele gårdene mest mulig rettferdig mellom arvingene, kunne da ty til skylddelinger. På den annen side kan man lese ut av de danske senmiddelalderbrevene at det f.eks. var lite vanlig å donere, testamentere, selge eller pantsette skyldparter til kirkelige institusjoner, og transaksjoner av skyldparter på andre måter gir de samme kilder heller ikke mange vitnesbyrd om. Og i *Sjælland Stifts Landebog* fra 1567 ser vi tydelig at de gaver bøndene oftest skjenket sognekirker og presteembeter, dreide seg om enkelte småjorder, åkrer, »tofter«, hager eller hus.⁶⁸ En rask gjennomgang av skattematrikkelen av 1662 viser da også med all tydelighet at antall skylddelinger i Danmark er beskjedent, sammenholdt med antall skylddelinger som fremgår av f.eks. den norske skattematrikkelen av 1647. For hovedmønstrer i Danmark er slik at én eller flere hele gårder eller hele landsbyer er samlet på én eierhånd, mens hovedregelen i sentrale deler av Norge er at det er to eller flere andelshavere i én og samme gård.

I løpet av 1500- og 1600-tallet forandrer eierinteressene seg i Danmark, og disposisjonsretten til jordeiendommer og de avgiftsmuligheter det gir, blir i økende grad beveggrunnen for mange eiendomstransaksjoner. Parallelt med veksten i hovedgårdsdriften, de mange godsarronderingene og utviklingen av herlighetsrettighetene (i første rekke hoveriet), får herligheten økende betydning som eiendomsobjekt. Og jevnført med den gamle skylddeieren representerer herlighetseieren den suverene jordeier, med langt større rettigheter over jordeiendommen enn sin forgjenger. I Norge skulle bygselretten, slik som herligheten i Danmark, etter midten av 1600-tallet avløse skylden som egentlig eiendomsobjekt. Også her skyldtes endringene i eiendomsbegrepet nye eierinteresser. Dette manifesterte seg i at disposisjonsretten til gården og dens herligheter og tilliggelser kom til å bli viktigere enn landskyldrettighetene. Vi ser altså at det er flere likheter mellom det danske og

⁶⁸ *Sjællands Stifts Landebog* 1567. Udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie (ved S. Gissel), København 1956 og E. Ulsig, »Kronens kamp for bevarelsen af skattegodset 1241-1396«, i S. E. Green-Pedersen m.fl. red. *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festschrift til Poul Enemark*, Århus 1983, s. 210.

det norske jordeiendomssystem, selv om det er opplagt at det danske og det norske jordbrukssamfunn på mange måter var svært ulike. Men i begge land kan vi altså avdekke et skyldesystem.

Det må nevnes at jeg også i Sverige har funnet klare uttrykk for skyldesystemet – et fenomen som synes å være ukjent blant svenske agrarhistorikere. I f.eks. jordeboken for Skara stift fra 1540 gis det en oversikt over inntektene fra alle eiendommene som tilhørte domkirken, bispestolen, prebendene, altrene, prestebordene og sognekirkene i stiftet.⁶⁹ Inntektene er oppført både i naturalia, som f.eks. smør, malt, havre, bygg, ved, lam og høns, og i penger. Både »landgille« og »landskyll« blir brukt som betegnelser på den årlige avgiften, og det er bemerkelsesverdig at kirkelige institusjoner synes å ha hatt andeler av landskylden eller landgilden (i f.eks. pund smør eller pund malt) i samme »hemman« eller bruk, slik som i Norge. Videre gis det i den jordeiendoms-historiske avhandlingen til Lars Herlitz et interessant eksempel på hvordan arveskiftene i Skaraborg hva angikk jord gjerne artet seg i frihetstiden. F.eks. kunne en viss Erik Nilsson og søsteren Ingrid Nilsson få utlagt henholdsvis 13 $\frac{1}{3}$ mark og 6 $\frac{2}{3}$ mark smørrente i et bruk. Senere løste Erik ut søsteren fra bruket.⁷⁰ Dette må sies å være et umiskjennelig uttrykk for skyldesystemet – uten at Herlitz overhodet diskuterer dette forholdet i sin banebrytende avhandling om eiendomsretten til jord i Skaraborg i frihetstiden.

Avslutningsvis er det grunn til å påpeke at det gjenstår en rekke uløste forskningsoppgaver for danske agrarhistorikere. Et fremtidig prosjekt må være å kartlegge dyptgående og i full bredde fremveksten og oppløsningen av det danske skyldesystemet. Et slikt prosjekt vil kaste nytt lys over både jordeiendomsbegrepet og eierinteressene i Danmark i senmiddelalderen og i de to første hundreårene etter reformasjonen.

⁶⁹ *Skara stifts kyrkliga jordebok af år 1540*. Utgifven af Västergötlands Fornminnesförening (F. Ödberg red.), Stockholm 1899.

⁷⁰ L. Herlitz, *Jordegendom og ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet, Lund 1974, s. 315.

SUMMARY

Land Rent Ownership In Norway – A Peculiarity of the Norwegians?

There seems to be a wide-spread conception among Nordic agrarian historians that the right to land property in the form it existed in Norway from the thirteenth to the eighteenth century, namely land-rent ownership (*skylddeie*), i.e., ownership of the right to receive rent from landed property rather than ownership of the land as such, was a peculiarly Norwegian phenomenon. An outstanding exponent of this idea was the Norwegian agrarian historian Andreas Holmsen. The author of the present study has nevertheless found a number of examples, especially in Danish sources, that justify a rejection of Holmsen's construction of the property system as uniquely Norwegian. For in Denmark as well, the annual land rent (*skylden*) of the Late Middle Ages and Early Modern Period functioned as a measure of land ownership in purchase, sale, and not the least, inheritance. The landowner could likewise possess a partial rent right or shares in the farm's rent right, an arrangement that merely entailed a right to a portion of the farm's income, but not the right of physical disposal. Like Norwegian land-rent ownership, the Danish annual land rent was the direct consequence of a predominant property and rent structure in the Late Middle Ages. The ownership of land functioned first and foremost as a source of rents; the landowners at that time rarely conceived of subdividing farms and plots or demanding the use of certain areas of a farm. Moreover, many of the tenant leases were tied into a complicated system of commons, some of them inhibiting the physical division of the farms involved; and in some forms of inheritance the cultivation systems would require a subdivision of rents and shared rent ownership. Furthermore, since the principle of justice was frequently applied in inheritance cases among the nobility, noble families seeking to divide the inheritance of farms with the greatest possible justice to the heirs could resort to a division of the annual land rents. On the other hand, Danish letters from the Late Middle Ages bear witness to the rarity of donating, bequeathing, selling, or pawning rent shares to ecclesiastical institutions as well as other kinds of transactions involving rent shares. The Zealand Ecclesiastical Land Record (*Sjællands Stifts Landebog*) from 1567 shows quite clearly that the kind of donations made by the peasants to the parish churches and the clergy were small single plots, fields, crofts, cattle enclosures, or a house. A cursory examination of the tax record of 1662 shows with great clarity that cases of rent division in Denmark were modest in number compared, for instance, with those recorded in Norway in 1647. For the dominant pattern in Denmark was that one or more entire farms or even villages were owned by one person, while in central parts of Norway it was generally the rule that two or more persons held shares in one and the same farm.

In the course of the sixteenth and seventeenth centuries interest in the form of ownership underwent a change in Denmark. The right of disposal of landed property and its potential as a source of income increasingly became a motive in property transactions. Parallel with the growth of demesne production, the acquisition of surrounding properties, and the development of manorial rights (primarily tenant labour), manorial status acquired greater attraction as an object of ownership. Compared to the older rent-owner the manorial owner (*herlighetsseieren*) personified sovereign landownership – in possession of far

greater rights than his predecessor. In Norway the right of *bygsel*, like manorial rights (*herlighetsrettigheter*) in Denmark, replaced rent ownership as the real object of ownership from around the middle of the seventeenth century. The right of *bygsel* gave the owner of the largest share of land rent the right to determine the successor of the tenant and to ensure the collection of the rent. In Norway, too, it was new owner interests that brought about the changes in the concept of property. This is seen in the way the right of rent ceded in importance to the right of disposal of the farm, its prerogatives and its appurtenances. We have seen that there were many similarities between the Danish and the Norwegian property systems, although agrarian society in the two countries was obviously very different in many ways. The fact remains that a system of land-rent rights existed in both countries. In Sweden, too, examples can be found of rent ownership, e.g., in the Skara Ecclesiastical Land Record for 1540. It is also likely that similar forms of ownership can be found in other countries such as England, France, and Germany.

Translated by Michael Wolfe